

Примітки

¹ *Пронштейн Л. П.* Методика исторического исследования.— Ростов / Дон, 1971.— С. 22.

² *Хазанов М.* Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 133–163.

³ *Детальніше див.: Ольховский В. С.* Население Крыма по данным античных авторов // СА.— 1981.— № 3.— С. 53, 56.

Одержано 5.12.86

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ СТРУКТУРУ ПІЗНЬОСКІФСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Т. М. Висотська

Політична структура пізньоскіфської держави, її соціальна характеристика продовжують залишатись предметом дискусій. Майже повна відсутність писемних джерел робить єдиним критерієм для висвітлення даної проблеми археологічні матеріали, кількість яких значно зросла останнім часом завдяки розкопкам у Західному, Південно-Західному та Північно-західному Криму, Неаполі Скіфському та городищі на р. Булганак.

Соціально-політична характеристика пізньоскіфської держави може бути визначена лише в результаті її політичної, економічної та етнічної сторін. Разом з тим, їх сукупність дозволяє реконструювати лише принципи організації пізньоскіфської держави, тоді як для конкретної їх реалізації даних замало.

Ми вже писали про те, що пізньоскіфська держава порівняно з царством Атея була більш довершеною¹. Це впливає з нового життєвого устрою скіфів. Від кочівництва вони переходять до землеробства, починається швидке зростання укріплених поселень.

О. М. Щеглов, заперечуючи внутрішні процеси розвитку скіфського суспільства, пояснює виникнення скіфської держави у Криму тільки однією причиною — наступом сарматів, вважаючи, що тотальна девація Скіфії сарматами відбулася в III ст. до н. е.² Однак результати широкомасштабних досліджень останніх років у степах півдня України переконливо свідчать, що занепад Великої Скіфії не залежав від експансії сарматів і був відокремлений від неї значним проміжком часу³.

Наслідком розвитку скіфського суспільства, його економічним перетворенням та політичними потребами можна пояснити виникнення міст, тобто великих укріплених поселень, перетворених на могутні фортеці. На даний час відомо чотири городища скіфського царства в Криму, які можуть бути ототожені з «царськими фортецями» Страбона. Це Неаполь, Усть-Альма, Кермен-Кир та городище на р. Булганак. Як виявилось в результаті розкопок останніх років, Булганакське городище мало могутню систему оборони (вал, кам'яна стіна, башти)⁴, що дозволяє поставити його в один ряд з уже відомими скіфськими фортецями стародавньої Таврики. В усіх кримських фортецях були в наявності ті функції, котрі світова наука виробила для визначення стародавнього міста. А саме: вони мали велику площу (до Усть-Альми, Кермен-Киру та Булганаку прилягали великі селища), були центрами споживання та обміну. Останнє досить яскраво виражене на Неаполі Скіфському та Усть-Альмі.

Разом з тим, їх виникнення було наслідком не тільки економічного роз-

витку даного суспільства, але й певної політичної ситуації, власної в кожному конкретному випадку. Так, Неаполь виник у кінці IV ст. до н. е. як столиця нової держави, перенесеної з Придніпров'я до стародавньої Таврики⁵. Городище Кермен-Кир було засноване пізніше Неаполя як фортеця на підступах до столиці з півночі, а Булганак — з північного заходу. Поява Усть-Альми викликана не тільки стратегічними потребами держави — мати на західному рубежі форпост, але й необхідністю заснувати в гирлі Альми порт для самостійної та незалежної торгівлі з греками.

Виникнення міст у свою чергу відіграло важливу роль у розвитку держави, оскільки разом з ними неминуче йшло відокремлення від сільського господарства якихось суспільних функцій: адміністративних, сакральних і т. ін.⁶

У соціально-політичній історії скіфської держави можна виділити три періоди. Перший — елліністичний — кінець IV—II ст. до н. е. Період бурхливого розвитку держави, зміцнення її політичного престижу, економічної могутності, освоєння нових земель, укріплення зовнішніх зв'язків, підкорення Ольвії і т. д. Це була його кульмінація. Другий період — нове піднесення після нетривалої боротьби з Боспором, викликаного війною з греками. Він охоплює I ст. і першу половину II ст. н. е. Правда, в цей час, з невідомих поки що причин, гинуть деякі городища на Північно-Західному узбережжі Криму («Чайка», Беляус та ін.), але різке збільшення населення на інших городищах (Усть-Альма, Неаполь та ін.) збалансувало демографічну ситуацію.

Третій період — загибель держави внаслідок кризи, яка почалася у другій половині II ст. н. е. В цей час гине городище Кара-Тебе⁷, скіфське поселення, що виникло на місці грецького Калос-Лімена⁸. Царство скіфів вступає в перманентну боротьбу з Боспором, більш жорстоким стає натиск сарматів, посилюється політична роздробленість держави, слабнуть її економічні зв'язки.

Соціальна структура держави завжди знаходилась в прямій залежності від політичної, економічної та етнічної ситуації. Природно, що в період довготривалої війни або кризи економіка занепадала, звідси стає очевидним, що уповільнювалось і соціальне розшарування суспільства. І навпаки, під час політичної стабільності розширюються економічні зв'язки, зміцнюються соціальні структури.

Скіфська держава була землеробською. В обмін на зерно купували прикраси, посуд, тканини, будівельні матеріали, предмети розкоші. Чим заможніше було населення, тим більше воно могло придбати дорогих товарів і реалізувати свої прибутки у побудові добротних жител та громадських установ.

Про соціальну градацію скіфського населення ми можемо судити, в основному, за некрополями.

Загальновідомий мавзолей Неаполя — царська усипальниця. Нам видається не зовсім вірною думка І. М. Храпунова, який вважає мавзолей певним етапом у створенні поховальних споруд скіфської аристократії, за яким слідують вирубні склепи. Така постановка питання неправомірна. Мавзолей — унікальна споруда. Це царська усипальниця і її можна порівнювати тільки з іншими царськими гробницями, а вони нам не відомі. Ми не знаємо де, наприклад, був похований Палак та інші скіфські царі в перші століття нашої ери. Можна лише сказати, що в мавзолеї після смерті Скілура ховали, очевидно, членів царського роду, а для аристократичної верхівки суспільства служили прекрасні вирубні кам'яні склепи. Коли в них були здійснені перші поховання — невідомо. Однак знахідки кераміки перших століть нашої ери говорять про те, що між мавзолеєм та склепами існував хронологічний розрив не менше одного-двох століть.

Наявність різноманітних форм поховальних споруд в могильниках пізніх скіфів дослідники досить справедливо пов'язують з етнічною та соціальною неоднорідністю населення,⁹ яке збільшилось за перші століття нашої ери в основному за рахунок сарматів,¹⁰ про що прямо свідчить збільшення кількості поховань, здійснених у вузьких характерних для сарматів Поволжя та Приуралля, підбійних могилах¹¹.

Слід зазначити, що критерієм для соціальної диференціації даного суспільства, втім, як і для будь-якого іншого¹², служать якісні, а не кількісні

відмінності у складі поховального інвентаря. Для пізньоскіфських поховань важливим критерієм соціального статусу померлого, поряд з поховальною спорудою, була зброя. Про це вже йшлося в літературі¹³. Поховання з багатим інвентарем зустрічаються в більшій кількості в міських, ніж сільських могильниках.

Спираючись на дані некрополів ми спробували уявити майнову диференціацію пізньоскіфського суспільства, взявши для цього дані шести могильників і поділивши їх поховання на три групи: 1 — багаті поховання із зброєю та виробами з дорогоцінних матеріалів (золото, срібло), предметами розкоші, речами, які рідко зустрічаються, прикрасами з напівкоштовного каміння тощо; 2 — поховання людей середнього достатку — з рядовим інвентарем, бронзовими прикрасами, ліпним або червонолаковим посудом; 3 — бідні поховання, без речей або з поодинокими предметами — намисто, ліпний горщик і т. ін.

Щоб вибірка була репрезентативною, ми виключили пошкожені й потривожені поховання. Отримані дані зведені до таблиці і виражені кількісно та в процентах (табл.). Привертас увагу майже ідентичність показників Неаполя скіфського та Усть-Альмінського некрополів, де 43,8 і 39,8 % складало рядове населення та 33,3 і 37,5 % — бідняки, тобто майнова диференціація була досить сильною¹⁴. В той же час сільське населення було менш диференційоване. У могильнику Бельбек II — 78,38 % рядового населення і лише 7,14 % бідняків, а в Бельбек IV — 84,65 % рядових членів і лише 6,8 % бідняків.

Майнова диференціація населення пізньоскіфської держави (за матеріалами могильників)

Назва могильника	Багате поховання	Поховання середнього достатку	Бідні поховання	Всього поховань
Неаполь Скіфський без мавзолею	$\frac{24}{22,85\%}$	$\frac{46}{43,82\%}$	$\frac{35}{33,33\%}$	$\frac{105}{100\%}$
Усть-Альма	$\frac{94}{22,65\%}$	$\frac{165}{39,85\%}$	$\frac{153}{37,5\%}$	$\frac{415}{100\%}$
Бельбек II	$\frac{2}{14,28\%}$	$\frac{11}{78,38\%}$	$\frac{1}{7,14\%}$	$\frac{14}{100\%}$
Бельбек III	$\frac{4}{16\%}$	$\frac{16}{64\%}$	$\frac{5}{20\%}$	$\frac{25}{100\%}$
Бельбек IV	$\frac{15}{8,5\%}$	$\frac{149}{84,65\%}$	$\frac{12}{6,81\%}$	$\frac{176}{100\%}$
Скалісте III	$\frac{17}{14,28\%}$	$\frac{56}{47,08\%}$	$\frac{46}{38,64\%}$	$\frac{119}{100\%}$

У долині р. Бодрак (могильник Скалісте III) проживало 47 % людей середнього достатку і 38,6 % бідняків, причому серед останніх помітний високий рівень поховань без інвентаря (14,28 %).

Майнова диференціація знаходилась у прямому зв'язку з соціальним статусом померлого. Якщо ж додати, що в ряді випадків небіжчика ховали не тільки без речей, але й за сарматським обрядом (підбійна могила, відповідна поза, орієнтація і т. д.), то напрашується висновок про те, що в деяких конкретних випадках дана етнічна група потрапляла в залежне становище.

Про наявність у пізніх скіфів слуг або рабів мова йшла вже не раз¹⁵. Нам уявляється, що існування такого прошарку населення підтверджують безінвентарні поховання, в тому числі й ті, що супроводжували своїх хазяїв, знатних осіб, покладених з набором різноманітного, в тому числі й дорогоцінного інвентаря, як це можна бачити в мавзолеї та склепах Усть-Альми. І, нарешті, важливим показником соціальної неоднорідності населення є кількість праці,

затраченої на поховальні споруди (пор. мавзолей, склепи і звичайні ґрунтові могили).

Чи дійсно в скіфському суспільстві безперервно посилювалась поляризація багатства і бідності, як вважав П. М. Шульц¹⁶, і чи можливо, як це робить І. М. Храпунов, провести пряму від багатих курганних поховань скіфської знаті IV–III ст. до н. е. до поховань бідняків II–III ст. н. е. в могильниках Криму? Нам навіть постановка питання про безперервність такого процесу здається неправильною. Майнова і соціальна диференціація, як ми вже говорили, була пов'язана з політичним становищем держави. В період занепаду царства скіфів (наприкінці II — початку III ст. н. е.) навряд чи можна чекати бурхливого зростання соціальної диференціації. Судячи за похованнями, процес, безумовно, уповільнився. І не можна, навіть у такому плані, порівнювати багаті поховання Великої Скіфії з похованнями скіфів пізньої пори, оскільки перші належали кочівникам. У осілого ж населення накопичені багатства реалізовувались інакше. Вони йшли в основному не на купівлю предметів розкоші, типу пекторалі з Товстої Могили, а на будівництво, наприклад, будинку з фресками Неаполя, спорудження мавзолею, розписи склепів і т. ін. Тому межа між багатими і бідними у пізніх скіфів буде не такою чіткою, хоча сам процес соціальної диференціації йшов більш активно, ніж у давнину. Безумовно, виділялись ремісники, торговці та жерці.

Політична структура пізньоскіфської держави у зв'язку з бідністю писемних джерел залишається дискусійною. Разом з тим немає сумніву, що на чолі її стояв цар, влада якого передавалась у спадщину. В окремі періоди, коли цього вимагала необхідність, цар міг мати співправителя, котрим у I ст. до н. е., як ми вважаємо, був Палак¹⁷.

У літературі давно порушується питання про етнічну приналежність царів Фарзоя та Інісмія. Нещодавня знахідка (курган на Дністрі поблизу с. Пороги) поховання з багатим інвентарем та сарматськими знаками, деякі з них ідентичні знаку, а точніше кудуцею¹⁸ на монетах Фарзоя, викарбуваних в Ольвії, остаточно переконала прихильників сарматської приналежності даного історичного персонажу в своїй правоті¹⁹. Нам же здається, що рано ставити крапки над «і», адже не доведено, що боспорські царі Фофорс, Радамсад та Ріскупоруд IV, на монетах яких також є знаки, були сарматами. До того ж, важко повірити, щоб у царя, в даному випадку Фарзоя, як вважає О. В. Симоненко, на коштовних, в тому числі й сакральних предметах, знайдених у похованні поблизу с. Пороги, стояли різні знаки, а не царський і тільки царський знак власності. У похованні боспорського царя Ріскупоруда III, до речі, на різних предметах виявлені однакові знаки²⁰.

Говорячи про структуру скіфського суспільства, не можна обійти свідчення Мемнона про те, що римляни змусили Мітрідата повернути скіфським царям їх родові володіння (Мемн., XV, 30, 2–3).

Е. І. Соломоник вбачає в цьому одне з підтверджень існування у кримських скіфів у період мітрідатових війн двох царів-співправителів, котрим були повернені їхні землі.²¹ Це одне з можливих припущень. Не виключено й інше: родові володіння (TAS PATRWAS) належали представникам царської сім'ї, царського роду. Посидоній вказує, що у Скілура було 50 синів, а за свідченнями Аполлоніда — 80 (Strab., VII, 4, 3).

Правителі, царки могли сидіти в своїх землях, на своїх наділах, підкорюючись «царю царів» всіх скіфів. Це припущення нібито підкріплюється повідомленням Аппіана про те, що Мітрідат уклав союз із скіфськими царями (App. Mithr., 78). На думку Е. І. Соломоник, правда нічим не підкріплена, мова йде про скіфів, які жили поблизу Боспора²².

О. М. Щеглов визначив пізньоскіфське царство Скілура і його наступників як варварську державу елліністичного типу, порівнявши її з Парфією²³.

Виходячи з характеристики держав елліністичного типу, даної К. К. Зельїним, на яку спирається О. М. Щеглов, однією з її ознак є маса місцевого військового населення, що дійсно було в парф'янській державі, яка виникла у III ст. до н. е. в результаті завоювання великих чужих територій. Це визначило її рабовласницький характер і воєнну структуру, що виникла у зв'язку з необхідністю утримувати в покорі захоплені народи²⁴.

Чи можна говорити, що ситуація в пізній Скіфії була аналогічною чи хоча б близькою? Поодинокі знахідки зброї в похованнях Криму свідчать про інше. Озброєна була лише верхівка скіфського суспільства. Тому, на наш погляд, правий П. М. Шульц, котрий писав: «Скіфська держава, на відміну від елліністичних монархій, не виникла в результаті завоювань чужих територій, грецькі елементи не так вже й сильно в ній виражені. Ось чому віднесення скіфської держави до монархій елліністичного типу не може бути прийняте»²⁵. Отже, сукупність наявних писемних та археологічних джерел виявляє самотній, варварський характер царства пізніх скіфів.

Примітки

¹ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в Крыму (история и культура): Автореф. ... докт. дис.— М., 1989.— С. 22.

² *Щеглов А. Н.* Позднескифское государство в Крыму. К типологии эллинизма // Древний Восток и античная цивилизация.— Л., 1989.— С. 32.

³ *Полин С. В.* Время и характер смены скифского населения сарматами в Северном Причерноморье // Тезисы доклада на конференции Актуальные проблемы археологических исследований УССР.— К., 1981.— С. 69.

⁴ *Храпунов И. Н.* Раскопки булганацкого городища (1981–1984) // КСИА.— 1987.— Вып. 191.— С. 40.

⁵ *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— С. 190.

⁶ *Стам С. М.* К проблеме города и государства в раннеклассовом и феодальном обществе // Город и государство в древних обществах.— Л., 1982.— С. 95.

⁷ *Внуков С. Ю., Коваленко С. А., Трейстер М. Ю.* Гипсовые слепки из Кара-Тобе // ВДИ.— 1990.— № 2.— С. 103.

⁸ *Кутайсов В. А.* Первые результаты раскопок Калос-Лимена // Проблемы истории та археології давнього населення УРСР.— К., 1989.— С. 123.

⁹ *Богданова Н. А.* Погребальный обряд сельского населения позднескифского государства в Крыму // Археологические исследования на юге Восточной Европы.— М., 1982.— С. 33.

¹⁰ *Высотская Т. Н.* Этнический состав населения Крымской Скифии // Материалы к этнической истории Крыма.— К., 1987.— С. 60.

¹¹ *Сарматські підбійні могили особливо інтенсивно почали поширюватися в Криму з I ст. н. е. і їх не можна плутати, як це робить І. М. Храпунов, з скіфськими підбійними могилами IV–III ст. до н. е. Останні в ґрунтових некрополях Криму відомі тільки в Беляусі.*

¹² *Массон В. М.* Древние гробницы вождей на Кавказе (Некоторые аспекты социологической интерпретации) // Кавказ и Восточная Европа в древности.— М., 1973.— С. 107.

¹³ *Высотская Т. Н.* Этнический состав населения...— С. 63.

¹⁴ *Для Неаполя Скіфського нами враховані дані некрополя, опубліковані Е. А. Симоновичем.*

¹⁵ *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— Вып. 36.— С. 30; *Погребова Н. Н.* Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МАИ.— Вып. 96.— С. 107.

¹⁶ *Шульц П. Н.* Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму (постановка проблемы) // ПСА.— М., 1971.— С. 142.

¹⁷ *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица...— С. 198.

¹⁸ *Драч В. С.* Системы знаков Северного Причерноморья.— К., 1975.— С. 36.

¹⁹ *Симоненко А. В.* Из истории взаимоотношений Ольвии и варваров в I в. н. э. // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987.— С. 67.

²⁰ *Соломоник Э. И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья.— К., 1959.— С. 138.

²¹ *Соломоник Э. И.* Сравнительный анализ свидетельства Страбона и декрета в честь Лиофанта о скифских царях // ВДИ.— 1977.— № 3.— С. 60.

²² *Там же.*— С. 60.

²³ *Щеглов А. Н.* Указ. соч.— С. 29.

²⁴ *Кошеленко Г. А.* Греческий полис на эллинистическом Востоке.— М., 1979.— С. 286.

²⁵ *Шульц П. Н.* Исследования Неаполя Скифского (1945–1950 гг.) // ИАДК.— К., 1957.— С. 89.